

БЕЛЕЖКИ ПО ВЪПРОСА ЗА БЪЛГАРСКОТО ЕТНИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ПРИСЪСТВИЕ В МЕЖДУРЕЧИЕТО НА ДУНАВ И ДНЕСТЪР ПРЕЗ XII-XIV В.

Пламен Павлов

Проблемът за североизточната граница на българската народност и териториалната принадлежност на земите между Дунавската делта и Днестър към Второто българско царство не се радва на особена популярност. Оскъдният изворов материал и трудната интерпретация на археологическите данни нерядко водят до общи и мъгляви предположения, до слабо защитими констатации. За съжаление, в иначе сериозни историко-археологически проучвания трайно място заема политическата тенденциозност, представяща тези земи като безспорна зона на "романизма" и румънската държавност¹. Обстоятелството, че в ново време, когато изкопаната българска област Добруджа в по-голямата си част, а за определен период и изцяло, не е в българската държава, също слага отпечатък върху изследването на средновековния български североизток. Казано накратко, нерядко се подценява или игнорира фактът, че до 1978 г. българската етническа общност винаги е граничела с т.нар. Бесарабия; че до самата си гибел средновековната българска държава, макар и в лицето на една от формациите си – полунезависимата държава-вида на Балик, Добротица и Иванко,² е била пряк съсед на същата тази територия. Последното от само себе си предполага постоянни, трайно изградени етнически и политически връзки между двата дунавски бряга – повече или по-малко обща стопанска среда. Разбира се настоящите бележки не претендират да представят различните мнения по темата, а преди всичко целят да очертаят най-важните ѝ аспекти.

1. Българският етнически елемент /елементи/ в дн. Бесарабия и Молдова през XII-XIV в.

Въпреки оскъдната и малоречлива изворова информация, както и наличието на ред спорни въпроси, все пак едва ли би се намерил сериозен изследвач, който да отрича българското етническо присъствие и политическо господство по тези места във времето на Първото българско царство.³ Проблемна е преди всичко хронологията на постепенното "оттегляне" на българската власт на югозапад към Дунава под натиска на маджари и печенези. В много отношения етническата ситуация

е неясна между Дунав и Днестър и през епохата на византийското владичество в България. Несъмнено отсъствието на българската държавна власт улеснява "изтъняването" и дори претопяването на българския народностен слой в някогатните отвъддунавски земи на Първото българско царство за сметка на придошлите печенези и в по-слаба степен на узи и кумани⁴. Поставя се въпросът както за романския елемент, така и за движението на юг на съществувалата в предходните столетия условна българо-руска етническа граница⁵. Все пак резултатите от археологическите разкопки ясно показват запазването на старо местно население, чиято култура се определя като "балкано-дунавска". При това в молдовската археологическа литература не се отричат прабългарските и южнославянските /славянобългарските/ компоненти, които представляват същността на тази култура и през XI-XII в.⁶ В този аспект възстановяването на българската държава от Петър и Асен през 1186 г. трябва да се разглежда като фактор, който стабилизира и дори подобрява условията за българското етническо и политическо присъствие на север от Дунава.

Бих искал да подчертая, че за мене въпросът за българското присъствие по принцип не стои като въпрос за територията /по признанието на съвременни и по-късни автори изключително рядко населена/,⁷ чийто отговори винаги ще бъдат недостатъчно конкретни и разтегливи. По-скоро, по мое мнение, важният проблем е за градските центрове и поречията, които през средновековието са главните средища на стопански и поселищен живот, както и на военно и политическо господство. С други думи, териториалният въпрос би бил решен задоволително, ако се знае кои градове или крепости /например Вичина, Килва, Лпкостомо, Облучица-Исакча, Акерман, Бърлад, Яшки търг и пр./ трайно са били български. Съответно дали в поречията на Серет, Прут, Ялпук, Днестър може да бъде доказано българско присъствие през разглеждания период или през съответните му отрязъци, съобразно развиващите се пропеси от етнодемографско и политическо естество.

Няма да се спирам на съдбата на северодобруджанските дунавски градове през XII-XIV в., чийто принадлежност към българската етническа територия е убедително доказана⁸, наличието на инородно население в тях, най-вече на гърци и търговци от италианските републики, не променя нещата. Ако се обърнем към изследванията на румънските и молдовските археолози, ще се убедим, че съществуват редица примери на повече или по-малко типична за Второто българско царство материална култура. Обекти като Кокони, Бърлад-Продан, Хлинча, Хан-

ска, Петруха и др. представят жилища, керамика, метални изделия и т.н., които говорят за запазване с старо местно население, влизащо в прекни взаимоотношения, вкл. етническа симбиоза, с припращащите през XI-XIII в. помаци⁹. Обявяването на това население за румънско не се базира на сигурни доказателства. Напротив, наличието на елементи от т. нар. "култура Дриду" /на Първото българско царство/¹⁰ показва естествен процес на поселищен живот. Незяснен напълно остава и въпросът за номадското население в земите между Дунав и Днестър – ако печенежкото господство в района през XI в. не буди съмнение, не е така с куманите, чиито основни земи оставали зад Буг¹¹. Както изглежда, през XI-XII в. тук имало най-вече печенежко и узко население¹². Не е изключено поне отчасти помадското население, определяно като носител на т. нар. салтовска култура, да е било от прабългарски произход, както допуска още М.А. Артамонов¹³. По посока на Дунава е мигрирало и прабългарско население от средите на т. нар. "черни българи",¹⁴ увлечено от печенежи и кумани /примери за такова заселване през XI-XII в. има дори в района на старата столица Плиска/¹⁵. Най-накрая, известно е, че във времето на монголоторатарската "Златна Орда" /през втората половина на XIII и през XIV в. / в Монкастро-Акерман/ дн. Белгород Днестровски, бълг. Белград /били преселени много волжски българи – мюсюлмани¹⁶. Именно това разнообразие на "българизма" /ако репликираме по този начин на румънските твърдения относно "романизма"/ в Бесарабия и Молдова през XII-XIV в. ни дава основание да мислим за български е л е м е н т и в етническото присъствие (т.е. освен "класическия" български, славяноезичен и християнски елемент, изглежда, е имало и прабългарски тюркоезичен, християнски, езически и дори мюсюлмански етнически пласт, формирани от различни по произход групи. Последният пласт на "българизма" (от гледна точка на народностното самосъзнание) дава възможност за допълнително вгледане в така спорния и противоречив въпрос за произхода на гагаузите – носители на тюркоезичен и съвременно чувство за българска (прабългарска?) етническа принадлежност¹⁷.

При цялата оскъдница от наративни паметници не липсват и прекни податки за българи в тези земи (разбира се не само за остатъци от прабългарски общности, но и за население от оформената вече славянобългарска народност). Например за българи по Днестър, Днепър и даже в Крим става дума в документи от генуезки произход от XIII-XIV в.¹⁸. Възможно е, както е и с добре известните данни на арабския пътешественик Абулфеда /1330 г./ за българската принадлежност на Акерман,

да става въпрос главно за волжски българи /прабългари/¹⁹, а може би и за потомци на "черните българи." Още веднъж бих искал да подчертая, че приетата в повечето изследвания а priori сравнително бърза асимилация на номадите, вкл. прабългарите, няма сериозни основания. Достатъчно е да посочим унгарските "куни" /потомци на куманите/, които запазвали своята етническа специфика векове наред, вкл. дори и под формата на историческа памет, до XVIII в.; т. нар. караими (потомци на приелите юдензма хазари); египетските мамлюци (по произход кумани, а по-късно и от други тюркски и кавказки народи) и пр.²⁰ В този смисъл запазването на прабългарски елементи както в самата дн. Северозточна България, на което настоява например Стр. Димитров (наличието на тюркоезични българи през цялото средновековие), така и отвъд Дунава е напълно възможно²¹.

Вече са публикувани много средновековни карти, според които България има обширни земи на север от Дунава, вкл. в интересувания ни регион. В това отношение бих препратил към изследванията на П. Коледаров²². Повече внимание в случая отделям на друг, също така коментиран паметник – т. нар. "Описание" от 1308 г., където се съобщава за "Рутения /Галишко-Волинското руско княжество/, която лежи /.../ над България." Авторът продължава: "А тая земя има сходни с България условия и се оросява от същите реки..." – т.е. Серет, Прут и Днестър. Впечатлява и друг детайл в "Описанието" – "... рутените, българите /.../ говорят един и същ език, именно славянския, откъдето проличава, че славянският език е по-голям и по-разпространен от всички езици на света."²³

"Описанието" е дело на френски автор, монах от ордена на францисканците, чиято информация в голямата си част е актуална и достоверна, събрана за двора на френския крал. Католическите ордени действали в земите на Северното Причерноморие още от началото на XIII в. – документирани са техни опити за мисионерска дейност сред куманите по Днепър. Непо повече, твърди се, че самият св. Доминик взел участие в нея²⁴. Ако отбелязвам всичко това, то е, защото в описания на интересувания ни район няма и дума за р о м а н о е з и ч н о население. Ако имаше такова население, то неминуемо би направило впечатление. Във връзка с това твърденията на В. Спийей, че "... през X-XIII в. в източните райони на Румъния са характерни големите размествания на населението и съществени изменения в неговата етнокултурна структура...", остават недостатъчно мотивирани. Изводът, че "... в разглеждания период последните останки от славянските пле-

мена били в процес на асимилация от румънското население...", както се вижда, противоречи дори и на малкото писмени извори, с които разполагаме ²⁵.

Нещо повече, за български селища в поречието на Серет става дума и през XV-XVI в. /"Българи на Сиретъ"/ в молдовските хроники, като понякога техни селища са обозначени с характерния етноним "ткен" ²⁶. Възможността това да са селища на български бежанци с оглед на османското завоевание според мене е минимална. Съвсем закономерният паралел с "Описанието" от 1308 г. и другите археологически и наративни данни правят най-правдоподобно схващането на Й. Иванов, че тези селища през XV-XVI в. са били своего рода "оазиси" на старо население, "... откъснати от южното българско ядро." ²⁷. Впрочем такива "оазиси" през XIII в. продължавали да съществуват дори в Словакия, както научаваме от един документ за Спишкия манастир ²⁸.

2. Българската политическа власт между Дунавската делта и Днестър през XII-XIV в.

Българският контрол в интересувания ни район по всяка вероятност бил установен още през лятото на 1186 г. Именно тук се изтеглили войските на Петър и Асен, когато византийската войска успяла да ги разбие и изтласка от северозточните части на Паристрион ²⁹. Империал Хоният в общ план съобщава, че българските въстаници се "съединили със скитите на отсрещния бряг" - т.е. с куманите, но, както вече съм имал възможност да отбележа, това сведение не бива да се приема буквално. До монголоторатарските нашествия през XIII в. /1222-1223 и 1237-1241 г./ куманите все още не обитавали масово тази част на степта ³⁰. Така че още през лятото на 1186 г. Петър и Асен изградил българската власт на север от Дунава, опирайки се на местното българско население и влизайки в съюзни отношения с номадите, обитавали района. Във всеки случай, когато през пролетта на 1190 г. Исак II Ангел изпратил византийската флота в Дунавската делта, за да прегради пътя на идващите в помощ на Асеневци /очевидно все още отдалече! / кумани, по тези места властта не била византийска. Напротив - Империал Хоният пише, че "... реката гмурно се радвала /.../, удряна най-после и след много годни от ромейски весла..." Дунав течал "окървавен" и "видял гибелта на варварите", които били принудени да преговарят и сключат мир с Византия ³¹.

Дали тук става дума само за изненадачите от византийски засади кумани, или и за местните българи, е трудно да се отговори. Във

всеки случай военноморската акция от 1190 г. показва, че България вече имала своите позиции в делтата и района й - по всяка вероятност Килия, Вичина /при дн. Измаил? / и други крепости са били под български контрол. Както е известно до 1201 г. северно от Балкана Византия владее само Варна ³². Съюзните връзки на България с куманите и русите-бродници също показват стабилните позиции на търновското правителство в дн. Бесарабия и Молдова и ако не пряката политическа власт, то поне силното политическо влияние на България по Днестър и междуречието му с Днепър, където се намирили селища на бродниците ³³.

Ще обърна внимание и на едно по-слабо коментирано сведение, отнасящо се към 1241-1242 г. Описвайки детайлно монголоторатарския поход в Източна и Централна Европа, иранският летописец Рашид-аддин /началото на XIV в. / съобщава, че при завръщането си към Волга войските на Кадан завладели два български града - "Тирини и Кила, след големи сражения." ³⁴ Изтъкването на малката дунавска крепост редом със столицата Търново говори, макар и косвено, за важната политическа роля на Килия при осъществяването на българските интереси. Навярно при царуването на Калоян /вж. по-долу / и Иван Асен II българската държава е отделяла нужното внимание на северозтока в своята "степна политика", ³⁵ още повече при личния опит на Иван Асен в това отношение. Не случайно големият български владетел се опитвал да превърне бляховете от монголоторатарската инвазия кумани в свои "федерати" в отвъддунавските земи ³⁶. Нещо повече - както допуска Т. Сенга, опитите за унгарска военна и религиозна експанзия срещу куманите в Молдова и Причерноморието довели до българо-унгарска война през 1228 г. ³⁷. Разбира се, въпросът за тази война се нуждае от детайлно изясняване, но не би ли могло тогава да е имало и българо-унгарски военни сблъсъци на територията на днешна Молдова? Сенга заключава, че "... Иван Асен възпрепятствал обръщането на куманите в християнската вяра /по-точно в католицизъм - бел. авт. / и разпространето на владенията на крал Бела на юг и югоизток." Всепризнато е, че опитът да бъде създадена т.нар. "Куманска епископия" по същото време е именно в Северна или Средна Молдова ³⁸. Доколкото това "покръстване" имало характер на кръстоносна акция, изглежда, трябва да се предполага някакво българско военно противодействие. Ако отговорът на този въпрос е положителен, бихме имали единствения пример за война, водена от България по тези места през XII-XIV в.

Монголоторатарското нашествие отслабило без съмнение български-

те позиции на северозток. Въпреки това, и през петдесетте години на XIII в. България поддържала съюзни отношения със запазващите своята самостоятелност кумани начело с хан Тегак, живели най-вероятно в поречието на Буг и Днестър. Монголотатарските действия през шестдесетте години и най-вече установяването на Ногай в земите западно от Днестър изтласкали българската власт зад Дунава. Това довело и до загубата на Исакча, а може би и Вичина³⁹. В някои византийски паметници от същото време се намеква и за византийска власт в Дунавската делта, което за мене си остава тенденциозно и във връзка с антибългарския (по насоченост) съюз на Михаил VIII Палеолог с Ногай⁴⁰. Няма никакви основания да се мисли, че Акерман също бил под византийски контрол – навярно местните жители имали някакво самоуправление под опеката на монголотатарите, както е било и с кримските градове⁴¹.

В българската, а отчасти и в румънската и молдовската историография се приема, че при Теодор Светослав /1300–1321 г./ България възстановила позициите и властта си в Бесарабия и Акерман – теза, която се отхвърля от Ал. Кузев⁴². По принцип приемам аргументите на Кузев, но струва ми се, и тук се сблъскваме с проблема за монголотатарската власт над градовете и спецификата на осъществяването ѝ. В този смисъл едва ли е така невъзможно, независимо от върховната власт на "Ордата", през 1315–1316 г. в Акерман да е имало местни български управници, действащи по заповед на цар Теодор Светослав срещу търговските интереси на Генуа. Спомен за българската власт в Акерман и други градски средища в Бесарабия и Молдова правилно се вижда и в т.нар. "Списък на руските градове далечни и близки" от XV в., където те са назовани "болгарскии гради"⁴³ независимо от това, че в Русия едва ли са съществували илюзии по отношение на монголотатарската мощ. Твърденията на египетски арабски историци от тридесетте години на XIV в., например на ал-Умари, че България запазва след /южно от/ "Акчакерман" /Акерман/, обозначаването на "провинция България" в рамките на "империята на хан Узбек" /северно от Дунава/, струва ми се, потвърждават едно решение за своеобразно двувластие от рода на онова в средновековните руски княжества. Вероятно към края на тридесетте години на XIV в., когато хан Узбек възприема "твърд курс" към всички съседи, и тук настъпили промени към ликвидация на остатъците от българската власт. Така например през 1338 г. монголотатарите превзели или утежнили статута на Вичина, представян в картите вече като техен град⁴⁴. През петдесетте-

шестдесетте години на столетието в региона започват да действат нови фактори – Молдовското воеводство /от 1359 г./ и т. нар. Литовско-Руско княжество, както и активизиралата се още през четиридесетте години Унгария. През 1345 г. унгарски войски разбили монголотатарите и ги прогонили към морето и Крим, а през 1362 г. при Сливите води /дн. р. Сисоха/ голям успех постигнала литовско-руската армия⁴⁵.

Така очертаните политически промени усилват и притока на романоезично население откъм Карпатите. Това е очевидно при появата на Молдовската държава. Без съмнение българското влияние отслабва и поради вътрешната дестабилизация на юг от Дунава. Едва ли държавницата на Добротица и Иванко е имала възможностите за влияние, с които е разполагала България при Иван Асен II и Теодор Светослав. И все пак наказателният поход на айдынските турци начело със знаменития Умур паша от 1341 г. показва, че Килвия е била в български ръце. Този турски военноморски поход, осъществен по внушение на византийския велик domestik и бъдещ император Йоан Кантакузин, навярно е опит за разбиване на българските позиции в Дунавската делта предвид заляхата му да изпрати българския претендент Шитман /син на Михаил III Шитман Асен/ с кораби по Дунава във Видин⁴⁶. С други думи, до самата си гибел, и то чрез Добруджанската държавица и нейните владетели, които признавали върховенството на търновския цар, България поне частично запазвала някакви възможности за влияние в северозточната посока. Не случайно, докато Иван Шитман и Иван Срацимир търсели подкрепа от унгарската корона, Иванко осъществил някакъв контакт, очевидно отново с оглед на турската заплаха, с литовско-руския велик княз Витовт⁴⁷.

3. Междуречието Дунав – Днестър в българската политическа мисъл и историческа памет

Знапята ни за политическата мисъл във Второто българско царство са крайно оскъдни. Така или иначе, идеята за приемствеността в българския държавен живот е сравнително добре очертана⁴⁸. Тя неминуемо включвала исторически претенции за държавноидеологическото наследство и територията на България от VII–XI в. Известно е, че още Петър и Асен развили идеята за присъединяването на "България" /едноименната тема катепанат, чието ядро била дн. Македония/ с "Мизия" – така, "както било някога"; че Калоян се самовеличаел като "Ромеоубиец", който отишлага за злодеянията на Василий II Българоубиец; че "старите наши царе" Симеон, Петър и Самуил са "предшественици" и дори "прародители" на Асеновци и т.н. и т.н. В този ред на мисли като че ли

се забравя, че България би могла да има и претенции на северозток, към Днестър и дори Днепър предвид историческото наследство от епохата на "прародителите" – т.е. не само изброените пред папа Инокентий III християнски царе, но и езическите ханове преди тях. Достатъчно е да посочим колоните с надписи от царуването на Крум и Омуртаг в храма "Св. четридесет мъченици" в столицата Търново. Пък и в т. нар. Български апокрифен летопис четем за онези "три големи реки" /Дунав, "Затвуса"-Днепър и "Ереуса" – Днестър/, с които се свързва началото на българското царство.⁴⁹

Искам да обърна внимание на възможно най-яркото свидетелство за широтата на българските виждания относно "историческите права" над земите в Северното Причерноморие. В своята клетвена грамота от 1204 г., най-официалния документ в иначе обширната кореспонденция с папата, цар Калоян заявява: "И каквито земи на християни или езичници в бъдеще придобие моето царство, те ще бъдат под властта и повелитата на същия свещен апостолически престол."⁵⁰ Няма съмнение, че езичниците са куманите, но в тази политическа декларация несъмнено е визирана и заемащата от тях обширна територия. Най-малкото Калоян е имал предвид поне долните течения на Днестър и Днепър, към които, както вече беше отбелязано, още в началото на XIII в. проявявали мисловно-активност някои католически ордени /например цистерцианците и доминиканците/. Зад тях, разбира се, стоял опасният отвъддунавски противник – Унгария.⁵¹ Така, както било допък при българо-унгарския спор за северозападните български земи и при въпроса за "Влахия" /не случайно присъстваща в царската титулатура, която фигурира в кореспонденцията с Рим/, и тук Калоян намерил блестящо дипломатическо решение. Бъдещото покръстване на куманите, макар и в неясна хронологична перспектива, трябвало да бъде запазено за новата "дъщеря" на Римската курия – униатската православна българска църква с примас в Търново. От самото запазено "право" на покръстване е ясно, че политическото влияние, а също не и бъдеща политическа власт, над новите християни оставали за българската държава. Ако съдим по реакцията на Иван Асен II по-късно, трябва да е била установена такава българска позиция по въпроса. Нищо чудно папската подкрепа за Унгария в непреставашите й опити да покръства и подчинява на влиянието си куманите да е допринесла за окончателното отхвърляне на униата от този български владетел. По всяка вероятност българската политическа линия е останала традиционна и при следващите владетели, но перспективите в това отношение след появата на "Златната Орда" вече са били неблагоприятни. Прогресиращото намаляване на българското

население също си е казало думата за постепенното оформяне на представата, че България започва на юг от Дунава – в нея влизат Мизия, Тракия и Македония.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Вж.: Boldur, A. Istoria Basarabiei, I. Bucuresti, 1937, p. 96 sq.; Giurescu, C., P. Giurescu. Istoria românilor. I. Buc., 1974, p. 210 sq.; The History of Romanian People (ed. by A. Otetea). Bucuresti, 1970, 164-177. Напоследък Spinei, V. Moldavia in the 11th - 14th Centuries. Bucuresti, 1986, 13-18, 38-83, 130-144. Поради липса на място литературата ще бъде представена в съкратен обем.
- ² Мутафчиев, П. Добруджа. Сб. студии. С., 1947; Кратка история на Добруджа. Варна, 1986 /съотв. дял автор Ив. Божилов/.
- ³ Подробно вж. Тъпкова-Займова, В. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. С., 1976, с. 17-33; Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. С., 1979, с. 117-131, 167 сл.
- ⁴ Тъпкова-Займова, В. Цит. съч., с. 71 сл. Кратка история на Добруджа, с. 55-57.
- ⁵ Михайлов, Е. Руся и българи през ранното средновековие /до 964 г./. С., 1989, с. 77-94; Павлов, Пл. За руското присъствие на Долни Дунав и българо-руските връзки през XI-XII в. – Добруджа, 3, 1986, с. 11-20 и посочената литература.
- ⁶ Древная культура Молдавии. Кишинев, 1974, с. 127 сл. /автор на раздела И. Хинку/; Чеботаренко, Г. Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. Кишинев, 1982, passim; Spinei, V. Op. cit., 60-68.
- ⁷ Вж. у Параска, П. Ф. Внешнеполитические условия формирования молдавского феодального государства. Кишинев, 1981; История Молдавской ССР, I. Кишинев, 1965, с. 79-80 /автор на раздела Г. Б. Федоров/. През XI-XIV в. в резултат на номадските нашествия рязко спада и населението в Добруджа – вж. напоследък Атанасов, Г. Етнодемографски промени в Добруджа /X-XVI в./. – Исторически преглед, 1991, кн. 2, с. 75-89. Думите на византийския историк Йоан Кинам (ГИБИ, VII, С., 1965, 226 с.), ГИБИ (Гръцки извори за българската история), виждащи средата на XII в., могат да се отнесат както към Добруджа, така и към земите далече на север – северозток от нея, където ромеите преследвали куманите, без да се натъкнат на какъвто

- то и да било поселищен живот, дори на номадски лагери. Вж. и Павлов, Пл. България, Византия и куманите /70-те г. на XI - началото на XIV в./. Автореферат на канд. дис., 1991, 7-9.
- 8 Сръ. Български средновековни градове и крепости, I. Съст. Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна 1981, с. 196-243/ статистиките за Пъкуал луй Соаре, Черна вода, Капидава, Хърсово и Исакача - автор Ал. Кузев; Вичина, Килия и Ликостомо - автор Е. Тодорова/.
  - 9 Вж. литературата в бел. 6.
  - 10 Критика на румънските спекулации с "Дриду" у Божилков, Ив. Културата "Дриду" и Първото българско царство. - Истор. преглед, 1970, кн. 4, с. 115-124.
  - 11 Степи Евразии в епоху средновековья /отв. ред. С. А. Плетнева/. Москва, 1982, с. 257-265, карти № 81 и 86.
  - 12 Как там; Добролюбовский, А. А. О. Столярик. В зант йски монети у ко-ч вницькому поховани XII ст. у Ди стро-Дунайському межир ч . - Археолог я / Ки в/, 43, 1983, с. 71-75/печенежко погребение от края на XII в., разкрито при с. Суворово, Измаилски район/.
  - 13 Артамонов, М. А. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. - Доклады географ. общества СССР, вып. 15, 1970.
  - 14 За тях вж. Божилков, Ив. Анонимът, цит. съч. 163-167; Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 146 сл.; Степи Евразии, с. 75-77; Димитров, Хр. Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. - Добруджа, 6, 1989, 11-25.
  - 15 Рашев, Р. Късни номади в Плисковското поле. - Преслав, 3. Варна, 1983, 242-252, по-конкретно - 247-250.
  - 16 Вж. Кузев, Ал. Владял ли е цар Теодор Светослав Маврокастро? - Годисник на Софийския университет - Център "Ив. Дуйчев", т. I /1987/, 1990, 101-106 с посочените извори и литература.
  - 17 Вж. напоследък Боев, Е. За потеклото на гагаузите. - В: Чиракман - Карвуна - Каварна, С., 1982.
  - 18 Вж. съответните посочвания в показалеца на Baland, M. Genes et l'Outre-Mer, Paris, 1973 и рецензията на Божилков, Ив. /Истор. преглед, 1975, кн. 3, 153-154/.
  - 19 Кузев, Ал. Владял ли е цар Теодор Светослав ..., с. 101 сл.; Коледаков, П. Политическа география на средновековната българска държава, II /1186-1396/. С., 1989, 87-88 с пос. лит.
  - 20 Pritsak, O. The Polovcians and Rus'. - Archivum Eurasiae Medii aevi, II. Wiesbaden, 1982, 373-374; Rasonyi, L. Hidak a Dunan. Budapest, 1981, p. 123 sq.

- 21 Димитров, Стр. Към демографската история на Добруджа през XV-XVII в. - Изв. на бълг. истор. дружество, 35, 1983, 42-43.
- 22 Коледаков, П. Полит. география, II /с приложените подробни карти/, където са обобщени редица статии на същия автор.
- 23 Anonymi Descriptio Europae Orientalis (ed. O. Górga). Страсовице, 1916; Дечев, Д. Едно средновековно описание на българските земи. - Год. на Софийския университет - Историко-Философски факултет, 19, 1923, кн. 4, с. 3-4; Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Ив. Павлов Пл. Документи за политическата история на средновековна България /XII-XIV в./. В. Търново, 1989; Д П И, с. 80-81. Сведенията е възприето в История Молдавской ССР, I, 85 с.; Мохов, Н. А. Очерки истории формирования молдавского народа. Кишинев, 1978, с. 67 и др. автори; Коледаков, П. Политическа география, II, 88-89.
- 24 Пашуто, В. Т. Половецкое епископство. - In: Festschrift für E. Winter. Berlin, 1966, 33-40; Pasaut, M. Les ordres monastiques et religieux au Moyen Age. Paris, 1970, p. 117.
- 25 Spinei, V. Op. cit., 102-103.
- 26 Бойчева, П. Молдовските хроники от XV-XVI в. за българи на Сирет. - Studia balcanica, 17 /Изследвания в чест на акад. Н. Тодоров/ С., 1983, 39-45.
- 27 Иванов, Й. Българите в Македония. С., 1917 (фототипно изд.) 1986, 35 с.
- 28 Коледаков, П. Политическа география, II, с. 13, 59.
- 29 Г И Б И, XI, С., 1986, 28 с. /"История"/, 94-95 /"Речи"/.
- 30 Павлов, Пл. България, "Златната Орда" и куманите /1242 - около 1274 г./. - Векове, 1989, кн. 2, с. 32-34 с пос. лит.
- 31 Г И Б И, XI, 102-104 /"Речи"/; Izvoarele istoriei Romaniei, III (publ. A. Elian, N-S. Tanasoca). Bucuresti, 1975 /I I R/, III, 349-354.
- 32 Как там, 66-67 /"История"/. Няма никакви основания да се твърди, че след 1186 г. Добруджа била византийска, както правят Diakonoff, P. Les Comans au Bas-Danube aux 11e et 12e siècles. Bucuresti, 1978, 114-116, 118-119, note 558.
- 33 Павлов, Пл. Руските бродници в българската история /XII-XIII в./. - В: Сб. Българо-украински връзки през вековете. С., 1983, 119-137; Мохов, Н. А. Очерки, 49-52; Spinei, V. Op. cit., 104-108. Д П И, с. 59-60 /по изданието на А. Дечев - Revue Roumaine d'histoire, 1973, N 1, 109-121/; вж. опитът ми за анализ в статията "България, Златната Орда и куманите..." /27-29/.

- 35 Според сполучливия израз на Д. Расовски, възприет от В. Пашуто и др. автори, писали за отношенията с нomaдите.
- 36 По-подробно Павлов, Пл. Куманите в общество-политическия живот на средновековна България. - Истор. преглед, 1990, кн. 7, 16-26, където са дадени някои примери в това отношение.
- 37 Senga, T. Bela kiralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak hadjarataihoz. - Szazadok, 1988, N 1-2, 36-51.
- 38 Пашуто, В. Т. Половецкое епископство, 36-40; Князький, И. О. О половецких епископиях. - В: Социально-экономический и политический история Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1980, 244-251, с обзор на мненията, изворите и литературата
- 39 Павлов, Пл. България, "Златната Орда" ..., 30-32.
- 40 Вж. по-подробно у Коледаров, П. Политическа география, II, 87-88, бел. 39 и в I I R, III, Вис., 1975, р. 454/ Мануил Оловол/.
- 41 Мохов, Н. А. Цит. съч. 67 с.
- 42 Кузев, Ал. Владял ли е цар Теодор Светослав ..., Цит. съч. 101-106. За градовете в "Ордата" вж. Егоров, В. Д. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. Москва, 1985, с. 75 сл.
- 43 Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. - Исторические записки, 40, 1952, 240-241.
- 44 Д П И, с. 86-87.
- 45 Мохов, Н. А. Цит. съч., 68-69; Параска, П. Ф. Цит. съч., с. 79 сл.
- 46 Андреев, Й. България през втората четвърт на XIV в. Докторска дис. /машинипис/, В. Търново, 1987, с. 245-250 и посочената литература.
- 47 Д П И, с. 124. За политиката на Витовт. вж. основно Шабуйдо, Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского, Киев, 1987.
- 48 Андреев, Й. Идеята за приемствеността в българската държава през средновековието. - Трудове на БГУ "Кирил и Методий", 12, 1976, кн. 3, с. 17-35.
- 49 Стара българска литература, 3. Исторически съчинения/ съст. и ред. Ив. Божилов/. С., 1983, с. 60-61. За тълкуването на имената вж. Венедиков, Ив. Медното гъмно на прабългарите. С., 1983, 63-66.
- 50 Латински извори за българската история, III. С., 1965, 335 с. Не мога да се съглася с П. Коледаров /Политическа география, II, 43 с./, че тук ставало дума за куманските поданици на царя, дори да е имало такива.
- 51 За мястото на България в международните отношения по онова време вж. Данчева-Василева, А. България, паството и западноевропейската политика през първата половина на XIII в. - Известия на института за история, 28. С., 1985, 186-213.

ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ И БЪЛГАРСКАТА МИГРАЦИЯ ВЪВ ВЛАХИЯ И МОЛДОВА ПРЕЗ XIV-XV ВЕК

Иван Тютюнджиев

Миграционните процеси по посока към дунавските княжества в годините на турското робство са били обект на задълбочен интерес от страна на български и румънски учени. Достатъчно е да се споменат имената на такива изследвачи като Л. Милетич, С. Романски, Д. Агура, П. Мутафчиев, С. Табаков, Хр. Гандев, Г. Нешев, С. Маслев, Н. Йорга, П. Константиновски, Ш. Шефанеску, К. Велики и др. В последните години се появили обобщаващи и конкретно насочени към проблема монографии като напр. монографията на В. Трайков и Т. Жечев¹. Публикуват се и редица проучвания, представящи дейността на български книжовници и политически дейци на територията на Влахия и Молдова². При все това, въпреки натрупания емпиричен материал и опитите за по-комплексно разглеждане на проблема, все още липсва едно аналитично изследване на миграционните движения, сполучливо периодизирани, с конкретни наблюдения върху причините и следствията от тези процеси за българските земи и дунавските княжества. Тази констатация с особена сила важи за началния период на миграцията - XIV-XV в.

При опитите да се проследи движението на българи на север от Дунав през XIV-XV век, свързано с османското завоевание, изследвачите отчитат липсата на достатъчен изворов материал и се задоволяват с констатации от най-общ характер. Подобен подход води до твърдения /на В. Трайков/, че "точният брой на българите на север от Дунав не може да се определи, но е значителен", че "налагането на чуждата османска власт води до жестока дискриминация и за да се спаси от беззаконията и феодалния гнет, значителна част от населението се изтегля към планините или търси спасение във от страната, главно на север от Дунав"³. В същото време румънският литературен историк Г. Михайла твърди, че за масова миграция през XIV и първата половина на XV в. не може да се говори. Според него известни били имената само на няколко български книжовници, работили в манастирите на Влахия и Молдова в този период⁴.

Становищата очевидно са крайни и не отразяват адекватно историческата ситуация. Изказаното от В. Трайков разбиране, споделяно и от други автори, по същество обобщава една отдавна известна и научно